

РОЗДІЛ I. ЗМІНИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ: ВІД КНЯЗІВСТВА ДО ГУБЕРНІЇ

Володимир Коваленко

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ (IX — XIV СТ.)

Як стверджують філософи, Людина, як і весь Всесвіт, існує і розвивається у просторі і часі. Відтак, простір – одна з неодмінних умов самого існування Людини, і тому вона від самого початку прагнула впорядкувати його відповідно до своїх потреб. Мисливські угіддя первісної людини; зони господарювання доби племінної організації Суспільства; князівства, графства, герцогства, землі доби Середньовіччя; національні держави сучасності – ось лише деякі основні етапи цього процесу.

Утворення Чернігівської області, 75-ліття якої відзначається 2007 р., було лише одним з чисельних етапів на багатомісячному шляху формування адміністративної структури нашого краю. Початки цього процесу слід шукати ще у VIII–IX ст., коли на Дніпровському Лівобережжі на основі прийдешніх з Подунав'я та місцевих елементів сформувалась т. зв. волинцевсько-роменська культура, що обіймала величезну територію і відповідала в подальшому племінним об'єднанням севери, радимичів та в'ятичів. Різноманітні джерела недвозначно свідчать про їх номінальну залежність упродовж тривалого часу від Хазарії («...имаху по белей веверице от дыма»), котра відрізнялась у цей час значною віротерпимістю. Ця залежність не була занадто обтяжливою для слов'ян, а на перших порах навіть дещо сприяла швидкому розвитку севери, оскільки надавала певні гарантії безпеки та вільний доступ до торгових шляхів і світових ринків. Проте поширена в літературі думка про відставання через це севери, в'ятичів та радимичів у своєму розвитку від племен Правобережжя є безпідставною і не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах. До певної міри це сприяло і швидкому соціально-економічному розвитку та бурхливій колонізаційній діяльності місцевих мешканців. Слов'яни успішно освоюють землі других і третіх надзаплавних терас, і, як наслідок, швидко збільшується площа орних земель; збільшуються середні розміри зернових ям, що свідчить про зростання валового збору зерна; зростає населення.

Археологічні дослідження на синхронних пам'ятках регіону дозволяють стверджувати про високий рівень розвитку торгівлі, насамперед, зовнішньої. Великі міста, що почали бурхливо розвиватися на Середньому та Близькому Сході внаслідок арабських завоювань, являли собою бездонні ринки, що вимагали справжніх потоків зерна, м'яса, риби, меду, хутра, рабів тощо, в обмін на дзвінку арабську срібну монету, котра була на той час найкращою живильною силою («інвестиціями») для розвитку слов'янського суспільства), єдиним еквівалентом

багатства і успіху. Вся сукупність даних письмових і особливо археологічних джерел свідчить на користь того, що в середовищі лівобережних слов'янських племен – сіверян, радимичів, вятичів – у цей час бурхливо йшов процес майнового та соціального розшарування, формування прошарку племінної еліти, що супроводжувався, водночас, консолідацією окремих невеличких племен у потужні племінні союзи, названі в «Повісті минулих літ» княжіннями. Такий еволюційний розвиток поступово, але неухильно вів до становлення на теренах Центрально-Східної Європи цілої низки незалежних слов'янських держав, формування яких мало от-от закінчитись. За територією і кількістю населення деякі з них значно переважали чимало держав Європи Західної. Добігало до кінця буремне IX ст. і, здавалось, ніщо вже не порушить цього неспішного плину подій.

Та епоха формування цих самостійних слов'янських держав співпала в часі з розквітом Доби Вікінгів. У той час, коли Центральна і Західна Європа нарешті почали заспокоюватись, Північ континенту все ще продовжувала вирувати й залишалася нестабільною. Войовничі дружини несамовитих вікінгів з першої половини IX ст. практично безкарно діяли вже вздовж усього західноєвропейського узбережжя Атлантики, досягаючи на своїх швидкісних кораблях не лише Британських островів та Франції, а й берегів Іспанії, Італії, Сицилії, Північної Африки. З IX ст., паралельно із посиленням тиску на Захід, вікінги починають спрямовувати свої погляди і на Південний Схід, де на неосяжних просторах лісової та лісо-степової зони проживали численні, але розрізнені на тоді слов'янські, балтські та фінно-угорські племена, котрі вели жваву торгівлю з країнами арабського Сходу та Візантією.

Вікінги-варяги, відомі східним джерелам як «руси», включившись у цю торгівлю, незабаром зробили спробу взяти її під свій контроль. Значною мірою цій переорієнтації інтересів сприяли згадані вище інтеграційні процеси, що відбувалися на той час у східнослов'янському середовищі. Спільність інтересів верхівки слов'янських племен і вождів окремих дружин вікінгів призвела до т. зв. «покликання варягів» і, в решті-решт, стимулювала процеси консолідації народів регіону у складі найбільшої в тогочасній Європі імперії Рюриковичів.

Захопивши 882 року Київ і взявши під свій контроль східноєвропейську торгівлю з Візантією, Олег швидко помітив, що його розбійницькі дружини «осідляли» лише один з міжнародних шляхів, тоді як основні потоки монетного срібла йшли у той час іншим — Східним, або Волзьким торговим шляхом, що поєднував країни Європи з багатими арабськими еміратами Середнього та Близького Сходу. Розпочинається боротьба за включення до зони впливу молодої держави навколишніх слов'янських племен. Данниками Києва, як зазначає літописець, незабаром стали, крім полян, деревляни, радимичі та сіверяни, причому, судячи зі слідів згарищ на більшості слов'янських городищ, це був далеко не мирний процес.

Особливою складністю він відзначався на Лівобережжі Дніпра. Чисельне плем'я сіверян, що, до того ж, мало усталені контакти з Хазарським каганатом, аж

ніж не мало наміру замінити номінальну залежність від нього на «беспредел» «дикого полюддя», ще не обмеженого на той час якимись правовими нормами. Севера чинила «новим господарям» відчайдушний опір. Проте, сили були нерівні, і вже 884 р. (за хронологією «Повісті минулих літ») Нижнє Подесення було включене до складу молоді держави — Київської Русі, що незабаром стала однією з найбільших і найсильніших у Європі.

Історичним центром захоплених Олегом лівобережних територій був Чернігів. Розгалужена мережа приток та волоків сполучали Десну не тільки з басейном Дніпра, Волги, Оки, Дону, Німана, Прип'яті, але, через них, і з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями. Посідаючи ключове положення в системі торгівельних шляхів Лівобережжя, якими надходила основна маса східного монетного срібла, що саме у цьому районі «переливалось» у русло шляху «З Варяг у Греки», місто відіграло в регіоні таку ж роль, як Київ у Подніпров'ї, закриваючи міцно на замок фактично весь величезний басейн Десни. Не дивно, що вже у перших договорах з Візантією на початку X ст. Чернігів зазвичай ставиться на друге після Києва місце у списку міст Русі, де сиділи підпорядковані Олегу «великі князі». Однак, приєднання до Києва не тільки повністю змінило вектор політичної орієнтації Чернігова та призвело до перерозподілу прибутків від східної торгівлі на користь столиці, а й означало, фактично, припинення автохтонних державоутворюючих процесів на Лівобережжі. Перша спроба констатувати свій територіально-політичний устрій, відтак, закінчилася для краю невдало.

Тому, коли 1023 р. з далекої Тмуторокані прийшов на Русь Мстислав Володимирович зі своєю багатонаціональною дружиною, сіверяни, у свідомості яких ще не згасла пам'ять про колишні вольнощі та не перестали ще чадіти голівешки на батьківських попелищах, без роздумів відкрили перед ним чернігівські ворота. В наступному, 1024 р. кров'ю саме сіверянського ополчення заплатить Мстислав за розгром під Лиственем найнятого Ярославом Мудрим варязького війська, що знаменувало початок обособлення Чернігово-Сіверської землі, яка, за мирним договором 1026 р. між Мстиславом та його братом Ярославом Мудрим, займала величезні простори на лівому березі Дніпра, від північних лісів на півночі, до узбережжя Чорного і Азовського морів на півдні. Це сприяло прискоренню темпів розвитку і самого Чернігова, в якому споруджуються перші муровані храми, оновлюються міські укріплення, з'являються нові міські райони. Та й ця наступна спроба автономізації краю також виявилася занадто короткою (1024–1036 рр.); що пов'язано з раптовою смертю Мстислава Володимировича Хороброго та припиненням його роду.

Незабаром трапилася нова нагода: 1054 р. Чернігів отримав за батьківським заповітом Святослав Ярославич, котрому судилося стати засновником місцевої князівської династії. Щоправда, на цьому, третьому етапі свого формування підвладна Чернігову територія суттєво зменшилась. Зокрема, до складу новоутвореного Переяславського князівства відійшли землі на південь від р. Остер

та Ростово-Суздальська земля на півночі, на той час – ще мало заселений фінно-угорськими племенами регіон, що слугував на тоді сировинним додатком для більш розвинутого Подніпров'я. Але і в такому «урізаному» вигляді Чернігово-Сіверська земля залишилась найбільшою з-поміж давньоруських князівств і була цілком співставною за площею з найбільшими королівствами Європи. Майже двадцятилітнє правління Святослава Ярославича в Чернігові було періодом її розквіту та піднесення.

Спроба Святослава Ярославича посісти ще й київський стіл, хоч і була вдалою, закінчилася для нього і його нащадків згубно. Коли він помер 1076 р. в Києві, п'ятеро його синів швидко були усунуті від батьківських володінь своїми дядьками, і чернігівський стіл посів Всеволод Ярославич. Відчайдушний рейд 1078 р. найактивнішого зі Святославичів — Олега, з метою повернути собі батьківський Чернігів, спираючись на підтримку тмутороканської вольниці та союзних половців, розбився 3 жовтня у битві на Нежатиній Ниві об щити об'єднаних дружин Ізяслава і Всеволода Ярославичів та їх синів, що призвело до його заслання у Візантію та, врешті-решт, до загибелі Гліба і Романа Святославичів.

Лише 1093 р. він розпочне нову серію боротьби за родинний спадок і вижене з батьківського Чернігова Володимира Мономаха. «И бысть межы ими ненависть» — підсумовує літописець. Війна, розпочата Володимиром і Святополком проти Олега, понад рік велася з перемінним успіхом, і хоч остаточно знищити його союзникам не вдалося, позиції Святославичів були серйозно послаблені, а частина володінь — спустошені та окуповані. Безпрецедентне посилення тиску з боку половців, які уміло використали цей спалах міжусобної боротьби на Русі у власних інтересах, на володіння Святополка і Володимира, не дозволило союзникам остаточно усунути Олега з політичної сцени і змусило шукати компромісу. Саме за таких обставин і зібралися восени 1097 р. представники усіх гілок Ярославичів у Любеч «на оустроенье мира», головним завданням якого було вироблення нового правопорядку на Русі з метою організації колективної відсічі кочівникам.

Головним наслідком з'їзду історики вважають проголошення на ньому принципу династичного розподілу Русі між різними гілками Рюриковичів при збереженні її єдності перед загрозою зовнішньої небезпеки («Отселе имеемся въ единомъ сердце и блюдем Рускыя земли: каждо да держить отчину свою. ...И на том целоваша крест») та колективного забезпечення непорушності цього принципу («Да аще кто отселе на кого будет, то на того будем вси и крест честный...»).

Згідно рішень Любечького з'їзду, вотчина Святослава Ярославича була розділена між трьома його синами, котрі на тоді залишились в живих. На думку більшості дослідників, Чернігів отримав Давид, Олегу дісталася Новгород-Сіверська земля і Тмуторокань, а молодшому, Ярославу — Муромо-Рязанські землі. Цей поділ на три частини ще не означав остаточного розриву Чернігово-Сіверської землі на три суверенних держави: брати упродовж всього свого життя зберігали родинну єдність,

і після смерті старших братів на чернігівському престолі у 1123 р. опинився, в рещті-решт, наймолодший з них — Ярослав Святославич. Тим не менше, рішення Любецького з'їзду прийнято вважати четвертим етапом у формуванні території Чернігово-Сіверської землі. Остаточне відособлення Чернігово-Сіверського князівства наприкінці XI ст. призвело до подальшого прискорення темпів його розвитку, зростання економічної та політичної могутності. Високого рівня розвитку досягає культура: у Чернігові формувалася власна архітектурна школа, велось своє літописання, складалися билини, створювалися шедеври прикладного мистецтва.

Політична ситуація докорінним чином змінилася після виходу на політичну арену наступної генерації Святославичів — його численних онуків. І вже 1127 р. старший з них — Всеволод Ольгович вигнав свого дядька з Чернігова, престол якого він вважав своїм. Ображений Ярослав Святославич повернувся до свого Мурому і припинив усілякі стосунки і з небожем, і з недавньою метрополією — Черніговом. Невдовзі Муромо-Рязанська земля взагалі розірве пуповину родинних зв'язків з Чернігово-Сіверщиною, і поступово потрапить у вассальну залежність до Володимиро-Суздальських князів, а події ці вважатимуть п'ятим етапом у формуванні території Чернігово-Сіверської землі.

Та навіть після відокремлення у 1127 р. Муромо-Рязанських земель і втрати традиційно пов'язаної з Черніговом Тмуторокані, Чернігово-Сіверське князівство за площею та кількістю населення лишалося одним з найбільших у Східній Європі, обіймаючи величезні простори на теренах сучасних України, Білорусі та Росії, від Підмосков'я на півночі до верхів'їв Сіверського Донця на півдні, від Гомеля на заході до Курська на сході, загальною площею понад 200 тисяч км². Письмові джерела називають тут до середини XIII ст. біля 70 літописних міст — кожне п'яте з відомих тоді на Русі, а загальна кількість городищ сягає майже 400 — понад 25 % від картографованих на всій території Русі!. Не менш вражає і кількість сільських поселень, щільність розміщення яких в районах навколо Чернігова й інших міст досягає 1 на 5 км², що є досить високим показником ступеню концентрації населення для доби середньовіччя.

Проте, велика феодална війна, що спалахнула на Русі після смерті в 1146 р. Великого Київського князя Всеволода Ольговича, не просто внесла розбрат в нещодавно ще монолітно єдині ряди нащадків Святослава Ярославича, а фактично розколола Чернігово-Сіверщину на два ворогуючих між собою князівства — Чернігівське і Новгород-Сіверське, а династію — на дві непримиренні гілки: Давидовичів і Ольговичів, котрі відверто і несамовито ворогували між собою, аж допоки перші не полягли ледь не всі на полях кривавих битв. Смерть останнього з Давидовичів зимою з 1166 на 1167 р. у далекому лісовому Вщижі, де він княжив (нині село Брянської обл.), нарешті принесла довго очікуваний мир у Подесення, а обидві частини Чернігово-Сіверщини об'єдналися під владою династії Ольговичів, що й знаменувало собою шостий етап у формуванні Чернігово-Сіверської землі.

Все це дозволило чернігівським князям, котрі відтепер демонстрували рідкісну для тих часів згуртованість та майже монолітну єдність у відстоюванні родових інтересів, у другій половині XII – першій половині XIII ст. проводити самостійну політику і навіть неодноразово займати київський великокнязівський стіл. Одним із яскравих доказів загальноруського авторитету чернігово-сіверської династії є існування в різні часи в Києві, Галичі, Новгороді, Рязані, Полоцьку та інших містах прочернігівських партій чи угруповань. В цей час Чернігово-Сіверське князівство успішно конкурувало як з Володимиро-Суздальським, так і з Галицько-Волинським князівствами — наймогутнішими на тоді з-поміж земель Русі, а чернігівські Ольговичі, спираючись на його військово-економічну міць, часто відігравали одну з провідних ролей на політичній арені, неодноразово досягаючи видатних, хоч інколи й короточасних, успіхів у своїх спробах об'єднати Русь.

Зокрема, в останній чверті XII ст. ситуацію у Південній Русі визначала боротьба за лідерство між Смоленською і Чернігово-Сіверською землями, що довгий час велася з перемінним успіхом. Переконавшись у рівновазі сил, Святослав Всеволодович Чернігівський, який зайняв у 1176 р. і великокнязівський стіл, домовився з лідером Смоленських Ростиславичів Рюриком про спільне управління Руссю, розподіливши владні повноваження. Рюрик, визнаючи старшинство Святослава («бе бо Святославъ старей леть»), «сступися емоу старшинства и Києва, а себе взя всю Рускоюю землю». Ця нова формула спільного управління Руссю, що часто називається істориками «дуумвіратом», сприятливо вплинула на її долю в кінці XII ст., оскільки не лише примирила 2 наймогутніших князівських роди, а й привела до стабілізації внутрішньополітичного становища в державі. Безсумнівним лідером цього союзу був Святослав Всеволодович, який спромігся практично безперервно утримувати київський стіл упродовж майже 18 років, до самої своєї смерті. Саме Святослав Всеволодович виступив організатором переможних походів проти половців, після яких останні, як у часи Мономаха, у паніці втікли за Дон. Не даремно устами Автора «Слова» «немци и венецици, греки и морава поют славу Святославлю...». Його смерть 27 липня 1194 р. знову різко загострила протиріччя на Русі.

Лише 1206 р., після трагічної загибелі у Польщі галицько-волинського князя Романа Мстиславича, лідер чернігівської династії Всеволод Чермний знову зумів об'єднати під своїм проводом всю Південну Русь: Київ, Галич, Переяслав, Чернігів і Новгород-Сіверський. Однак триумф Ольговичів цього разу був швидкоплинним: невдовзі вони втратили всі свої надбання.

Новий спалах боротьби за гегемонію на Русі відбувся незабаром після битви на Калці 31 травня 1223 р., в якій наклали головами шестеро старших руських князів. Головні діючі особи цієї трагедії були, в принципі, ті ж самі: князі чернігівської, смоленської, волинської та суздальської гілок дому Рюриковичів, з тою лише різницею, що належали вони до нової, молодшої генерації. Михайло Всеволодович, який зайняв після Калки чернігівський стіл, невдовзі знову здійснив нову спробу зробити Чернігово-Сіверську землю лідером у східно-

європейській політиці. 1235 р. він завдасть своїм суперникам рішучої поразки під Торчеськом, в наслідок якої смоленські Ростиславичі втратять Київ, а Романовичі – Галичину.

Втручання у 1237–1240 рр. в події зовнішньополітичного фактору – орд хана Батия — не лише на високій ноті обірвало шостий етап у розвитку Чернігово-Сіверщини, а й значно ускладнило ситуацію на Русі і в цілому негативно вплинуло на політичний розвиток та подальшу долю князівств. І справа тут не тільки і не стільки в тому, що продуктивні сили Русі зазнали руйнівного удару страшної сили. Після монголо-татарської навали шляхи розвитку давньоруських земель докорінно розходяться. Зростає їх відособленість. Сприяла цьому й політика ординський ханів, спрямована на якомога більше дроблення як Русі в цілому, так і окремих великих князів, систематичне протиставлення і нацькування князів одне на одного з метою не допустити об'єднання чи навіть зближення різних земель. Попри все, сама ідея єднання, консолідації не втратила своєї принадності. Це був не просто магістральний шлях розвитку суспільства. Це була чи не головна умова виживання східного слов'янства як етносу в тих складних умовах.

Та Київ, володіння яким тепер повністю залежало від волі монгольських ханів, перестав бути тим об'єднуючим центром, яким він ще залишався до навали. Його місце тепер мав заступити інший, пристосованіший до нових політичних реалій. На думку більшості істориків, ним і стала Володимиро-Суздальська земля, яка, згідно їх концепції, ще з другої половини XII ст. поступово, але неухильно, перебирала на себе функції реального лідера Східної Європи. Інша, чисельно менша, група дослідників (переважно українських) вважає, що події середини XIII ст. тільки прискорили розкол Русі на дві половини: Північно-Східну, з центром у Володимирі, та Південно-Західну, з центром у Галичі, що і стали новими вогнищами державності в регіоні і центрами формування, відповідно, великоруського та українського етносів. Проте неупереджений аналіз подій свідчить — у другій половині XIII–XIV ст. на теренах Центрально-Східної Європи, як і століття перед тим, не було якогось єдиного політичного осередку, спроможного перебрати від Києва на себе одного функції такого об'єднувачого центру всієї Русі, її гегемона.

Північно-Східна Русь, що давно вже нудилася залежністю від колишньої метрополії, нарешті з полегшенням спромоглася позбутися комплексу власної меншовартості. Вона менше інших постраждала під час феодальної війни в Південній Русі у другій чверті XIII ст. і змогла краще зберегти свої сили. Поступово, але неухильно володимирські князі поширювали свій вплив на сусідні землі — Новгородську, Смоленську та інші. Суттєво сприяв піднесенню авторитету Володимиро-Суздальської землі переїзд до Володимира митрополита Русі. Дроблення на численні (більше 10) уділи, між якими спалахнула боротьба за лідерство, ледь не перекреслило всі ці здобутки, та проводирям одного з них — Московського, які більше інших не гребували ніякими методами і засобами, вдалося, вправно використовуючи на свою користь ординський фактор, не лише послабити чи й усунути всіх своїх конкурентів, а й стати на чолі об'єднувачих процесів у Північно-Східній Русі і, врешті-решт — ядром багатонаціональної Російської держави.

Дещо інакше склалась ситуація у Південній Русі, де, як і в передмонгольський період, існувало два об'єднувачих центри: Східний (Чернігів) і Західний (Галич). Чернігово-Сіверська земля, що фактично межувала зі Степом, понесла (разом з Київською та Переяславською) чи не найбільші втрати, масштабність яких постійно збільшувалась новими татарськими набігами, що з незмінною регулярністю повторювались протягом ще декількох століть. Центральні, найбільш багаті райони князівства швидко безлюдніли. Досить згадати, що кількість сільських поселень у регіоні в цей час скоротилась майже у 25 разів! Наслідком цього була не лише повна втрата чернігівськими князями політичного впливу в інших землях, а й поступовий фактичний розпад князівства на ряд невеликих уділів і навіть перенесення князівського стола і єпископської кафедри в лісовий Брянськ, що менше постраждав від навали.

Щоправда, синові Михайла Святого Романові вдалося ще майже півстоліття підтримувати колишню славу Чернігова, проводити активну зовнішню політику і навіть заявляти претензії на роль об'єднувача руських земель, але його загибель в Орді наприкінці XIII ст. мала для Чернігово-Сіверщини фатальні наслідки. Його син і правонаступник Олег недовго утримався на брянському престолі, і через кілька років постригся в ченці заснованого ним же Брянського Петропавлівського монастиря під ім'ям Василя, через що Брянськ незабаром перейшов — під тиском Орди, котра намагалася придушити подальше зростання могутності Брянського князівства — під владу смоленських князів. Ця подія не просто розірвала територію Чернігово-Сіверщини на декілька частин, а, фактично, зруйнувала її політичну структуру. Старий центр князівства — Чернігів, після перенесення головного стола і єпископської кафедри до Брянська, так і не був закріплений за якоюсь гілкою Ольговичів і зберігав лише символічне значення, а південна частина князівства була подрібнена на невеличкі уділи. Північний його регіон — т.зв. «верховські князівства» процес дроблення яких так само набирив обертів, — виявився відрізнаним від історичного ядра землі і затиснутим між Москвою і Смоленськом. Центральна ж частина чернігівських земель з новою столицею потрапила до рук чужої династії — смоленських Ростиславичів, і, відтак, не могла більше бути інтеграційним центром для решти володінь. Чернігів після цього буде жити лише ностальгічними згадками про свою колишню могутність, ніколи більше не піднімаючись до таких висот на політичному Олімпі.

Розірвана на шматки, затиснута між Ордою, Москвою і Литвою, Чернігово-Сіверська земля, яка ще століття тому грала одну з провідних ролей у Центрально-Східній Європі, мусила, врешті-решт, зробити свій нелегкий вибір на користь останньої і в 60-х рр. XIV ст. була поглинута нею, що означало не лише закінчення чергового (сьомого) етапу в її історії, але й початок нової епохи цієї історії — відтепер у складі Великого князівства Литовського.

Під владою Великого князівства Литовського з часом почнеться процес повільного відродження Чернігово-Сіверських земель, які мали відтепер, внаслідок своєї близькості майже впритул до кордонів Московського князівства, виключне стратегічне значення і, до того ж, становили чи не шосту частину Литовсько-Руської

держави, що була на тоді найбільшою в Європі. Невідомо, скільки б тягнулося і чим би закінчилося суперництво Московського та Литовського князівств за гегемонію у Центрально-Східній Європі, і, відповідно, як би розвивалася надалі історія останньої, коли б під загрозою покатоличення Чернігово-Сіверщина на початку XV ст. не перейшла б на бік Москви. Це не лише змінило баланс сил, а й суттєво зменшило військову небезпеку для Московського царства, кордони якого були відсунуті на сотні кілометрів на південь. З іншого боку, це посилює кризу у Великому князівстві Литовському, підштовхнувши його, врешті-решт, до прийняття Люблінської унії 1569 р., наслідком якої було утворення Речі Посполитої. Та це, як зазначалося вище, був уже принципово новий етап в історії Чернігово-Сіверських земель, який вимагає окремого детального аналізу.

Література

1. Поліцентризм давньоруської історії XII — XIII ст. // *Ruś Kijowska i Polska w średniowieczu (X — XIII w.). Materiały konferencji Instytutu Historii PAN Warszawa 6 — 7 X 1998.* — Warszawa, 2003. — Р. 89–108.
2. Київська Русь доби політичної роздробленості: пошук нової коцепції // IV Міжнародний Конгрес українців. Одеса, 26 — 29 серпня 1999 р. Допов. та повід. — Історія. — Ч. I. (від найдавніших часів до початку XX ст.) — Одеса–Київ–Львів, 1999. — С. 60–67.
3. Земли-княжества домонгольской Руси // *Родина.* — Москва, 1999. — № 8. — С. 38–43.
4. Місто і округа в Чернігово-Сіверській землі у X — XIII ст. // *Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна.* — Чернігів, 1998. — С. 21–32.
5. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів, 1997. — С. 24–34.
6. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. Чернігів, 1 — 3 жовтня 1996 р. — Чернігів, 1996. — С. 36–41.
7. Чернигово-Северская земля в системе древнерусских княжеств XII — XIII вв.: исторические традиции и реальность // *Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография: Материалы научной конференции.* — Брянск, 1993. — С. 83–85.